

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך י, תשי"ט

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

על שמות צמחים בלשוננו

בבואנו לדון בשאלת צמחים בלשוננו, אנו נזכרים בכתוב על "עושר שמור לבעליו לרעתו". אכן מצוי בלשוננו עושר רב של שמות מעולם הצומח, אך לא תמיד השכלנו לנצלו כראוי.

בספרותנו העתיקה הוזכרו כשש מאות שמות צמחים. זהו מספר גדול גם לגבי ספר העוסק בוטאניקה או בחקלאות, ומפליא הדבר שעושר בוטאני זה גנוז בספרות שאינה עוסקת במישרין בכל בעיה חקלאית או בוטאנית.

כי אמנם אבותינו, הנביאים והמשוררים וממשלי המשלים מזה וחכמי ההלכה והאגדה מזה, היו מעורים בקרקע הארץ, ידעו יפה את נופה ואת טבעה, וביטויי הלשון מעולם הצומח הטביעו את חותמם על כל שטחי ספרותנו העתיקה משנות שבת ישראל על אדמתו.

אולם במרוצת שנות הגלות, משנותק עם ישראל מארצו ומעבודת האדמה, נותקה אף שרשרת זו ואבדה מסורת הזיהוי הנכון של שמות הצמחים. חלקה פורה זו בתחום לשוננו נעשתה יותר ויותר לשממה.

פרשני התנ"ך והתלמוד הראשונים עדיין טרחו לעקוב אחרי זהותם של צמחי ספרותנו העתיקה, אולם הרבה פרשנים ובלשנים של הדורות האחרונים לא נזקקו עוד לבעיה זו. הספיקה להם העובדה, שהמדובר ב"מין עץ", "מין ירק" או "מין קוצ". ויש שקראו שמות צמחי התנ"ך והתלמוד באורח

שרירותי על צמחים, שהיו נפוצים בארצות גלותם.

בדורנו יש המרחיקים לכת וטוענים, שאין באפשרותנו לזהות את הצמחים, שהוזכרו בתנ"ך ובספרות חז"ל. הם טוענים, שרובם נעשו שמות "ריקים" ודינם כהפקר, שכל הקודם זכה בו. לדאבונו אמנם שכחה גישה זו בלשונו החדשה, ובייחוד בספרות היפה ובתרגומים. רבים הסופרים הבוחרים להם — ככל העולה על רוחם — שם משמות צמחי ספרותנו העתיקה לציון צמח מסוים.

אולם לנו נראה, שזוהי גישה מוטעית מעיקרה. שמות הצמחים, שאנו מוצאים בספרותנו העתיקה, אינם "ריקים" כלל וכלל, כי אם שמות מלאי תוכן. דווקא בימינו אלה, כאשר מוכרת לנו לכל פרטיה צמחיית הארץ, קיימת האפשרות לעקוב אחרי תיאורי הצמחים שבכתובים או במאמרי חז"ל ולהשוותם לתכונות הצמח "החי". על ידי שימוש זהיר בידיעותינו מתחום הפילולוגיה והאטימולוגיה אפשר ואפשר לזהות זיהוי נכון את רובם המכריע של צמחי ספרותנו העתיקה. מנקודת מבט זו יצאו חוקרי הלשון וטבע הארץ בגשתם לקבוע את הנומנקלאטורה הבוטאנית. מסקנותיהם שוקעו ב"מגדיר לצמחי ארץ ישראל" מאת אייג, זהרי ופיניברון.

אמנם במקרים לא מעטים יש מקום לחלוק על השמות המקוריים או המחודשים, שנקבעו לצמחים ב"מגדיר". על ידי מחקרים מתאימים ניתן לפעמים להוכיח, שחלה טעות כאן או כאן. אולם ברור, שאין להתעלם כיום מן המגדיר, שהוא בימינו הסיכום המוסמך ביותר של הנומנקלאטורה הבוטאנית. וכאן המקום להעיר, שבאותה מידה שיש להתריע על

השימוש השרירותי בשמות הצמחים המובאים בספרותנו העתיקה, יש להתייחס בשלילה גם לשיטת אלה מחוקרי שמות צמחי התנ"ך והתלמוד, שקובעים על יסוד מחקריהם שמות לצמחים תוך התעלמות גמורה מן הנומנקלאטורה, ונקבעה ב"מגדיר" ובספרי היסוד בבוטאניקה. דרך זו הורסת את הבסיס הלשוני המשותף במחקר ובהוראת הבוטאניקה ומערפלת את דרכי לשוננו. אמנם ניתן לחלוק על השם המקובל ולהציע שם הנראה נכון יותר, אך לפי שעה אין להתעלם מן השם שבשימוש, ולפחות יש לציין בצד ההצעה החדשה.

בלשוננו יש שמות צמחים רבים, שהם מוטעים. יש מהם הלקוחים מן התנ"ך או מספרות חז"ל, אלא שבספרותנו החדשה ובלשון העם אין מייחסים אותם לצמחים הנכונים; ויש ששמות מוטעים חדשים חדרו גם לספרות המדעית הבוטאנית והחקלאית ולמילונים, כדי לציין צמחים הידועים בשם אחר בספרותנו העתיקה.

הרי כמה דוגמאות בולטות מן הקבוצה הראשונה — שמות צמחים המבוססים על זיהוי בלתי נכון, אותם יש לעקור מן הספרות היפה ומלשון יום יום. לא אכנס כאן לפרטים, רק אציין את נקודות התורפה של השם המוטעה. את פרטי ההוכחות ימצא הקורא בספרי "עולם הצומח המקראי" (הוצאת "מסדה" תשי"ז).

אזוב אשר בקיר" — צמח אשר המליצה המקראית העמידה אותו כניגוד ל"ארז אשר בלבנון". זה בלי ספק צמח קטן, ויוצרי ספרותנו החדשה זיהו אותו עם הקטן שבצמחים הגדלים על הקירות, במיוחד באירופה, הוא הטחב הקרוי

moss באנגלית; Moos בגרמנית; moch ברוסית. אולם אין ספק שזיהוי זה מוטעה, שהרי בארץ אין גובהו של הטחב עולה על שני ס"מ, בעוד שההלכה של ההזאה באזוב הכשירה תמיד אזוב, שאורכם המינימלי של ענפיו, עד למקום שממנו בוקעים הלקטי זרעיו, יהיה טפח. על פי התיאורים המורפולוגיים של האזוב, ודרכי שימושו כמאכל, שצוינו בספרות חז"ל, מתברר שהוא צמח התבלין — *Majorana syriaca* — הגדל בר בין סלעים ועל קירות בארץ. בני עדות המזרח, המשתמשים בצמח זה כתבלין לפת, קוראים לו זַעְתָּר.

צמחים רבים קיבלו שמות מוטעים מתוך שסופרים עבריים בגולה זיהו צמחים מקראיים או תלמודיים לצמחים, שהיו ידועים להם כגדלים בארצות גלותם. לא שמו לבם לעובדה, שצמחים אלה לא גדלו בארץ בתקופה העתיקה, למשל צמחים שהגיעו אלינו מן העולם החדש — מיבשת אמריקה. מסיבה זו צריך שיהיה ברור, שאין לכנות תפוחי-אדמה בשם התלמודי בולבסין, ושאין לכנות בשם בטנים את אגוז האדמה. זהותם של הבולבסין ושל הבטנים ידועה: הבולבוס הוא הבצל של הצמח *Muscari*, והבטנה היא פרי עץ האלה — האמתית — *Pistacia vera* — הקרוי בתלמוד פיסתקין (*Pistachio* באנגלית, ובערבית פוסתוק שאמי או חלבי).

דומה לכך הטעות שבזיהוי שמות צמחים, הנזכרים בספרותנו העתיקה, לצמחים הגדלים באירופה, וידוע בימינו, שבכלל לא גדלו בארץ. לכאן שייכים: תרזה, ערמונו, לח, כוסמת וחזרת.

תרזה נזכרת פעם אחת בספר ישעיהו, בין עצי היער של ארץ-ישראל. ומה עשו סופרינו שבגולה? כינו בשם זה את העץ *Betula alba* (הקרוי באנגלית: birch, בגרמנית: Birke, וברוסית: bereza). לעץ זה התכוון ביאליק בשירו "תרזה יפה". ואולם עץ זה מעולם לא גדל בארץ. אשר לזהותה של התרזה המקראית נחלקו החוקרים; לדעתי היא *Pinus pinea*, הקרוי בימינו אורן הסלע, שפירותיו כונו בספרות חז"ל בשם איצטרובלין.

ערמון — בשם זה קרוי בימינו העץ *Castanea* (באנגלית chestnut, גרמנית Kastanie, רוסית kastan). זיהוי מוטעה זה כבר בא בדברי מפרשי התלמוד הראשונים באירופה. אך כבר רבנו תם התנגד לזיהוי זה, מפני שעץ זה אינו הולם את תיאורו של הערמון בתלמוד. ואמנם, עץ ה-*Castanea* בכלל לא גדל בארץ. על פי תיאורי הערמון בספרות חז"ל ועל סמך התרגומים הקדומים ברור, שיש לזהותו עם העץ *Platanus*, שהוא הדולב המזרחי שלנו. גם התואר ערמוני לציון צבע שחום כפרי ה-*Castanea* נוצר על יסוד טעות.

לז נזכר בתנ"ך כעץ שגדל בארם נהריים ושבענפיו פיצל יעקב פצלות לבנות. על שם עץ זה נקרא המקום המקראי לזו, שמה הקדום של בית-אל. מאמרי חז"ל והלשון הערבית מוכיחים, כי לז אינו אלא שם נרדף לשקד. אולם לספרותנו היפה חדר הביטוי לז במובן האגוז הקטן («אגוז טורקי»), *Corylus avellana* (אנגלית hazelnut; גרמנית Haselnuss, רוסית ^{vv}lescina). אולם שיח זה, הגדל בר ביערות אירופה, לא גדל בארם-נהרים ולא בארץ. גם ברור, שאין לזהות לשיח זה את

האגוז המקראי, וטעות חמורה טעה דואר ישראל, שהביא בסדרת
בולי "מועדים לשמחה" תשי"ג ציור של פרי ה-Corylus
כאילוסטרציה לכתוב "אל גנת אגוז ירדתי"; אין ספק שהאגוז
המקראי הוא "אגוז המלך" *Juglans regia* (אנגלית walnut ;
גרמנית Walnuss).

כוסמת — מספרות חז"ל ברור ללא ספק, כי הכוסמת
היא אחד ממיני החיטה. אמנם חלוקת הדעות, אם חיטת
הספֶּלטה היא זו או החיטה הדר-גרעינית. אולם בספרותנו
ובלשון המסחר נקראים בשם כוסמת הגרעינים המשולשים של
הצמח *Fagopyrum esculentum* (אנגלית buckwheat ; גרמנית
Buchweizen ; רוסיית grechicha). אך צמח זה גדל רק בארצות
צפוניות ממוזגות, ולא בארץ. טעות חמורה זו יש לעקרה
מלשוננו ; שהרי יכולה היא לגרור אחריה גם טעויות בתחום
ההלכה (חיוב חלה, דיני חמץ ומצה, ועוד הלכות הנוהגות רק
בחמשת מיני הדגן, שכוסמת אחד מהם).

חזרת — גם כאן לפנינו שיבוש, שכבר חדר לתחום
ההלכה. אין כל ספק, שחזרת אינה אלא שם נרדף לחסה,
כפי שמלמדות אותנו התקבולות חסה—חזרת שבתלמוד. והנה
צמח החזרת, שחז"ל אמרו עליו "שתחילתו מתוק וסופו מר",
זוהה בטעות לצמח, שאינו מתוק ואף לא מר, כי אם חריף,
הוא הצמח *Armocaria rusticana*, ששימושו רגיל במזרח אירופה,
הקרוי באידיש "כריין" (אנגלית horse-radish) ; אך בגלל
חריפותו של קנה-שורשו כמעט שאי אפשר לאכול ממנו אף
"כזית", כפי שדרוש בחזרת-מרור בליל הסדר. השם חזרת
לצמח זה חדר גם לספרות המקצועית ככינוי ל"כריין", אף

על פי שכאמור אין חזרת אלא חסה.

שושנה — לטעויות שנשתרשו בתוכנו שייך הזיהוי המוטעה שושן—שושנה לפרח Rosa. זיהוי זה, אף שהוא קדום למדיי, מוטעה הוא ללא ספק, ורבות הראיות לכך (ר' ספרי "עולם הצומח המקראי" עמ' 234—240). Rosa אינה אלא ורד, בעוד שהשושן הוא Lilium.

עד כאן שמות מוטעים של צמחים, אשר חדרו ללשון העם, לספרות היפה ואף למילונים. ויש אף שמות צמחים, שחדרו על פי טעות לספרות המקצועית, החקלאית והבוטאנית, שלנו. רשימת שמות אלה ארוכה, וכמה מהם עדיין שנויים בוויכוח. כאן אביא רק דוגמאות אחדות לזיהויים מסוג זה, שהם מוטעים לדעתי.

ברוש — בימינו רגיל הכינוי ברוש לעץ Cupressus, אך מן הכתובים יוצא ברור, שהברוש הובא מן הלבנון. עובדה זו מוציאה מכלל אפשרות את הזיהוי הנ"ל, שהרי ידוע בבירור, ש-Cupressus לא גדל בלבנון. הברוש הוא מין Juniperus, הגדל בלבנון בשכנות לארז, ואילו Cupressus הוא התאשור המקראי.

קישואים ומלפפונים — בשם קישואים מכנים בימינו את פרותיו של הצמח Cucurbita moschata. טעות זו נובעת מן השם הערבי פוסה. אולם עובדה היא, שפרי זה הובא לארצנו מאמריקה, וודאי אינו הקישואים שבתנ"ך ובספרות חז"ל. תיאוריהם במשנה ובתלמוד מוכיחים, שהם Cucurbita sativus, הקרוי בימינו מלפפון. אך גם השם מלפפון לצמח זה מוטעה; המלפפון, כפי שמוכיחה האטימולוגיה שלו — melo-pepon

ביוונית, כלומר "תפוח-אבטיח" — הוא האבטיח הצהוב, הקלון. זיהוי זה מתחוויר על פי תיאורו של המלפפון בספרות חז"ל ובספרות החקלאית היוונית-רומאית. ויכוח בשאלה זו התנהל לפני שנים אחדות מעל דפי "לשוננו" ו"השדה". את דעתי ביססתי בספרי הנ"ל עמ' 164—168.

כותנה — בדומה לאלה נשתרש בלשוננו הכינוי כותנה לצמח צמר-הגפן ולסיביו. והרי כותנה בספרות חז"ל היא שם נרדף לפשתה. חז"ל ציינו שתכונותיו של בגד כותנה שונות מתכונות בגד העשוי צמר-גפן ("עמרא דגפנא"). סיבת השתבשות זהותה של הכותנה היא העובדה, שצמר-הגפן נקרא בערבית קָטן, ומלה זו הועברה ללשונות אירופה (באנגלית cotton, בצרפתית coton). וכבר פרשני התלמוד הצרפתיים פירשו צמר-גפן: קוטון (כך נהגו כמה סופרים מדור ההשכלה), ובמילון למונחי האריגה של ועד הלשון העברית מצאנו קטנה כעיקר, ובסוגריים "כותנה". לי נראה, שמוטב להשתמש בשם התלמודי "צמר גפן" לסיבים, ו"גפן הצמר" לצמח עצמו.

ועוד דוגמה נזכיר מתחום הטקסטיל. בעיתונות ואף בספרות המקצועית הופיע בזמן האחרון המונח זהורית לציון חוטי rayon, שבהם משתמשים בתעשיית האריגים והצמיגים. אולם חוט הזהורית שנוכר במקורותינו אינו אלא חוט צמר שצבעוהו שָׁנִי, צבע שהופק מגופה של תולעת השני, בעוד שחוטי rayon אינם צמר, וצבעם אינו שָׁנִי. אולי ניתן לקרוא לחוטים אלה זְהוֹרָן או זְהָרוֹן, אולם אין לשבש את מובנו המקורי של השם זהורית. שם זה קשור במעשה סמלי: חוט של זהורית נקשר לשעיר המשתלח ביום הכיפורים, וכפי

שמסופר היה מלבין לאות שנתכפרו עוונות ישראל, כמו שנאמר: „אם יהיו חטאיכם כשנים — כשלג ילבינו“.

זערת המערכת:

עיון זה בשמות בוטאניים ומסקנותיו המדעיות יעניינו רבים מן הקוראים, אף אם לא יסכימו לכל מסקנותיו ודרישותיו המעשיות של המחבר. להלכה נסכים כולנו, שמוטב להימנע מסתירה בין השימוש המקורי בשמות — שמות צמחים, בעלי־חיים וכיו"ב — ובין שימושם בפינו. אולם פנים רבות לבעית היחס בין המצוי במקורות ובין המצוי והרצוי בלשון ימינו, ואין היא נתונה לפתרון כולל, אלא כל פרט צריך בירור לגופו, ולכל פרט צדדים מיוחדים לו. יש במקורות שמות, ששוב אין להם היום שימוש בהוראתם העתיקה, ואולי ניתן לראותם פנויים לשימוש חדש, ויש שמות עתיקים חשובים עד ימינו בהוראתם המקורית, ולפיכך עלול שימושם בהוראה חדשה בצד העתיקה לגרום ערבוביה. ובייחוד יש שאחד השמות נפוץ מאוד בספרות החדשה ושגור מאוד בפינו, וקשה לעקרו, אף־על־פי שלאור המקורות נראה שימושו בפינו כמוטעה.

בקצת שאלות מן הנדונות כאן עסק גם יצחק אבינרי ב"פינת הלשון" שב"על המשמר", וכמובן, יזדקק כל מעוניין בבעיות אלה לחקירותיהם של עמנואל לעף, אפרים הראובני, מ' זגורודסקי, משה סתוי ועוד.